

Restes subsistents del recinte fortificat del castell d'Àger, d'època andalusina

Remains of the fortified castle of Ager, from the Andalusian period

Aquest estudi exposa els antecedents hipotètics romans i els raonaments més recents sobre el possible origen islàmic de les restes del recinte fortificat del conjunt monumental de Sant Pere d'Àger, plantejant la possibilitat que haurien pogut formar part d'un *hisn*, la cronologia del qual se situaria entre els segles ix-xi, tal com argumentem. Aquesta exposició s'acompanya de la relació i descripció dels vestigis conservats de fortalesa.

Paraules clau: Àger, recinte fortificat de Sant Pere, època andalusina, *hisn*.

This study presents the hypothetical Roman antecedents and the most recent arguments for a possible Islamic origin of the remains of the fortified monumental complex of Sant Pere d'Àger. It proposes the possibility that they formed part of a *hisn*, which would have dated to between the 9th and 11th centuries, as we suggest. This proposal is accompanied by a list and description of the preserved vestiges of the fortification.

Key words: fortified enclosure, Sant Pere d'Àger, Andalusian period, *hisn*.

Introducció

Àger es troba a la comarca de la Noguera, a la zona més septentrional, també anomenada Alta Noguera. La vila està situada al mig de la vall del mateix nom, en un territori ben delimitat, al nord, pel Montsec, que sempre ha representat una frontera important, al sud per la serra de Montclús, a l'est per la Noguera Pallaresa i a l'oest per la Noguera Ribagorçana (figura 1).

El conjunt monumental de Sant Pere d'Àger conserva actualment restes escasses, en especial si es té present la importància que devia tenir durant l'edat mitjana, conformat per una sèrie d'edificacions que

comprehen fonamentalment una església col·legiata, una torre residencial (tipus "donjon" o torre mestra) i una gran torre circular, del segle xi, un claustre gòtic inacabat dels segles xiv-xvi, una capella gòtica i una sala capitular ja d'estil renaixentista. Aquestes restes i edificacions estan ubicades dins d'un recinte emmurallat, el sobirà del castell d'Àger, que protegia el cim del turó, el qual actualment el conformen una successió de panys de mur construïts, enderrocats i reconstruïts al llarg de moltes centúries. Cal assenyalar que les darreres reconstruccions de la muralla daten del segle xix, efectuades en el marc de les guerres carlines, especialment la primera, en la qual Àger tingué un gran protagonisme (Fité 2011).

Figura 1. Mapa topogràfic de la vall d'Àger (font: ICC).

La importància històrica i arquitectònica del monument ha estat reconeguda de fa molt de temps: fou declarat BCIN per Decret del 22 d'abril 1949 (BOE 5 de maig de 1949), estatus ratificat per la Generalitat de Catalunya amb data 25 de maig de 1998 (DOGC 22 de juny de 1998).

No existeixen dades procedents d'excavacions arqueològiques que hagin afectat el conjunt monumental i facin referència a trams importants del seu recinte fortificat. Totes les que s'han dut a terme, s'han realitzat en l'interior del recinte, majoritàriament a la fi del segle xx, a excepció d'una en el 1923 (Fité 2011). Cal fer notar, emperò, les campanyes realitzades en 2001-2002 que prospectaren algun tram del recinte, als vessants nord, oest i sud.

L'any 2013 la Fundació Privada Arnau Mir de Tost, a la qual pertanyen els autors, organitzà la III Jornada d'Estudis Històrics i Patrimonials de la Vall d'Àger i l'Alta Noguera, dedicada al món andalusí, en què els autors presentaren una primera aproximació al tema d'aquest article, que ara es pretén aprofundir sense ultrapassar, però, l'objectiu de fer un estat de la qüestió que, d'altra banda, no s'ha

fet fins ara pel que fa al recinte emmurallat del castell de Sant Pere d'Àger. Abordem aquest estat de la qüestió des de diferents punts de vista (histogràfic, arqueològic i artístic) per tal d'aportar la major informació possible, atesa la manca d'estudis extensos i la poca probabilitat que aquests es realitzin en un termini breu. Per tant, no podem aportar un estudi d'argamasses o un estudi relacionat amb un treball de camp arqueològic previ sinó que reunim i comentem la informació que avui en dia existeix. Els estudis que s'han realitzat darrerament al conjunt monumental, especialment els arqueològics, s'han contemplat sempre dins les actuacions de restauració i, per tant, no amb l'extensió que desitjaríem; s'han limitat a l'estudi de les zones que afecten les restauracions. No cal dir que en un futur s'haurà d'implementar un treball més aprofundit que permeti escatir moltes qüestions encara pendents d'estudi en aquest conjunt monumental, no només sobre les probables restes andalusines de la seva muralla, sinó sobre molts altres aspectes de la seva arquitectura i la seva evolució que ara per ara segueixen sent una incògnita.

assumeix de factura romana i conclou: “Ello nos lleva a suponer que el primitivo «Castellum» tenía sus torres y murallas precisamente donde vemos las actuales reconstrucciones medievales, cuyas medidas fueron aproximadamente semejantes a las que ahora vemos. Por otro lado, los 20 metros de longitud para cada lienzo entre torres parece ser otro indicio de que los lienzos actualmente visibles fueron rehechos siguiendo la pauta marcada por el primitivo lienzo romano. Queda por aclarar el destino que se ha dado a la mayoría de los sillares de estos lienzos romanos, pueden estar rellenando las murallas o reaprovechados en templos y construcciones medievales. Solo una adecuada excavación puede aclarar tales interrogantes.” I avui dia continua essent necessària.

Si, d'una banda, es pot posar en dubte, tenint en compte el que després es dirà, l'existència d'una fortificació baiximperial al capdamunt del turó d'Àger, les restes de la qual encara serien visibles, el que no sembla tan dubtable és l'existència d'una població estable romana a la vall d'Àger, malgrat la manca total de restes arqueològiques substantives. La hipòtesi seria avalada, entre d'altres aspectes, a parer del doctor Font Rius (1950), per documents medievals posteriors, segons els quals a la vall d'Àger hi haurien existit grans explotacions agràries romanes, entre elles una a La Règola, que haurien sobreviscut fins a època altmedieval i s'haurien mantingut al llarg del temps com a dominis sencers que haurien passat d'unes mans a d'altres. Font Rius afegeix que la relació que es manifesta en els documents entre el senyor i els habitants de la vall en el segle XI, s'assembla a la d'un “dominus” i els seus colons en els vells latifundis o *villae* romanes i aquesta semblança podria donar peu a suposar-ne una pervivència en les formes dels grans dominis.

Si tenim en compte que en les excavacions arqueològiques de 2002 va poder-se confirmar l'existència d'un assentament iberoromà dels segles II-I aC, un hipotètic assentament tardoromà es configuraria com la continuïtat d'ocupació del lloc pel seu caràcter estratègic, en un territori perfectament controlable des de dalt del turó del castell. Tanmateix, l'entitat que tindria aquest hipotètic assentament antic és ara per ara una incògnita que tal vegada podria relacionar-se amb l'existència de la via romana als seus peus (també discutida, tal com quedà reflectit a les IV Jornades d'Estudis Històrics i Patrimonials de la Vall d'Àger i l'Alta Noguera, dedicades al món romà al voltant del Montsec, el juliol de 2014), una hipotètica carrerada secundària que uniria *Ilerda* amb *Aeso*, travessant la vall d'Àger.

Hi ha notícies, a més a més, molt antigues, de troballes a la zona del turó del castell que correspondrien a una ocupació romana: una, força interessant, una urna cinerària de vidre datada entre els segles I-III que va ser descoberta pel Centre Excursionista de Catalunya el 1886, actualment a l'Institut Amatller de Barcelona (Fité 2011: 158, figura 14). També en les excavacions de M. Coberó dels anys noranta, semblen haver-se documentat algunes restes escadusseres que podrien adscriure's al període romà. En concret, l'any 1994 es realitzà una intervenció en què es documentaren fragments de ceràmica campaniana, fragments de

tègula i tres tesselles —dues blanques i una negra— encara unides per morter entre el rebliment d'unes sitges medievals (Renyer 2013: 25). Finalment, algunes restes documentades per Josep M. Vila, director de les darreres excavacions arqueològiques de més envergadura realitzades al recinte, apunten igualment en aquesta direcció: fragments ceràmics de tipus africà de cuina, àmfora africana, T. S. sudgal·lica, tègula i dòlia foren documentats, tot el qual ens parla d'una ocupació de caràcter residual que, en tot cas, no justifica un recinte murallat d'envergadura a parer de l'autor (Maragall i Vila 2005: 116).

Molt recentment, i arran de les intervencions arqueològiques realitzades a les cobertes dels absis de la col·legiata de Sant Pere el febrer del 2013, sota la direcció de Joan Ramon Renyer, promogudes per l'Ajuntament d'Àger, s'ha tornat a plantejar la possibilitat que almenys una part dels edificis conservats al recinte podien tenir un origen romà. En concret, “restes de dos torres quadrades i que amb el temps es van anar modificant fins a convertir-se en capelles laterals. [de la cripta de Sant Pere]. Si realment es tracta de dues torres, cabria la hipòtesi que el que avui és la cripta fos una entrada flanquejada per dues torres quadrades, el que explicaria en part el desnivell que hi ha en aquesta part de l'edifici, i també l'existència d'espitlleres que defensarien aquest tram, en lloc de finestres per donar llum a la cripta” (Renyer 2013: 50-51). Una hipòtesi que deriva del plànol existent a l'Arxiu de l'Administració d'Alcalá de Henares, de caràcter militar, segons l'autor, el qual li fa pensar en un establiment previ a l'existència de l'església romànica de Sant Pere, un fet que reforçaria l'existència de materials romans trobats a les excavacions del segle XX. En tot cas, per la nostra part, aquesta la considerem una hipòtesi agosarada i difícil de sostenir.

Sigui com sigui, es tracta únicament d'indicis, que essent molt generosos justificarien només l'existència d'algun tipus de presència humana al turó en època romana, potser relacionada amb l'existència d'una via o carrerada, com hem dit. Si considerem, en canvi, que les restes del recinte emmurallat més antic són d'ascendència romana i acceptem la hipòtesi de Renyer, aleshores estaríem davant d'una fortificació molt potent que hauria de tenir la seva correlació arqueològica i sobre la qual s'haurien d'haver documentat restes amb més entitat que les aparegudes fins ara. Cal creure que la població romana hauria estat més abundant a les planes, tot i que ara per ara no s'ha documentat. Si hagués existit, es convertiria en l'antecedent de la ben documentada a partir del segle VI dC, a través de les excavacions arqueològiques de les necròpolis de Santa Coloma (Puig i Cadafalch 1921-1926; Fité i Bertran 1986) i de Santa Maria del Pla (Trullas 2011) que daten del segle VI dC. La primera d'elles, correspondria a un poblament important de la vall, mentre que la segona cal entendre-la en el context d'una necròpolis més reduïda, arrecerada al voltant d'una petita basílica paleocristiana, no documentada fins al moment actual, que seria substituïda, després de la conquesta cristiana del territori del domini islàmic, per la capella romànica de Santa Maria del Pla de la qual sí que posseïm abundosos vestigis. En

aquest sentit, tant Santa Coloma com Santa Maria del Pla tindrien continuïtat de culte. Darrerament s'ha apuntat la possibilitat que podria tractar-se d'una sola necròpolis de grans dimensions que correspondria a l'antiga població cristiana, de la qual no ha quedat cap rastre a les fonts documentals conegudes (Sales i Salazar 2013: 35).

Un dels principals problemes a l'hora de valorar la possibilitat que les restes més antigues del recinte murallat del turó d'Àger fossin construïdes en una època romana tardana és la manca de construccions similars conservades en l'àmbit de ponent, fora de les ciutats d'Ilerda, Aeso o Ieso. En el cas d'Isona, es conserva una torre de l'època baiximperial situada al camí de la Torreta, l'únic element visible de la ciutat antiga abans d'iniciar-se les excavacions arqueològiques. Es tracta d'un edifici de planta quadrada, de 4,5 m de costat i 0,75 m de gruix, que conserva una alçada entre 2 i 2,5 m (figura 3). Tres de les seves cares estan a la vista i la quarta, corresponent al tancament pel costat sud-oest, serveix com a mur de contenció. Està assentada sobre els nivells geològics basals de conglomerats. Els paraments de la torre són de pedra seca. Les façanes presenten paraments massius, fets a base de carreus similars als de la muralla republicana, combinats amb altres de petits, mentre que a l'interior es van utilitzar pedres mitjanes. Té un accés al mur sud-oest, una porta de 70 per 170 cm, i diverses obertures de secció esqueixada, com espitlleres, a la façana que dona al camí i a la façana de la porta, sense ordre aparent. Els investigadors de la Isona romana la daten entre mitjan segle iv i mitjan segle v, i s'hauria utilitzat fins a època tardomedieval (Reyes 2014: 141-142). Més endavant, en la descripció de les restes conservades al recinte

d'Àger, veurem com la torre conservada (sector 3), que havia estat el motiu principal per parlar d'un recinte romà, presenta unes característiques arquitectòniques i tècniques ben diferenciades de la d'Isona.

La hipòtesi andalusina

Pel que fa a la hipòtesi que apuntaria cap a l'origen andalusí de la part més antiga del recinte fortificat, hi ha diverses qüestions que ha considerat la historiografia. D'una banda, la qüestió toponímica, que ha servit per argumentar tant l'origen romà com àrab de l'assentament al turó d'Àger. De l'altra, el seu caràcter fronterer, que sembla poc discutible, però sobretot el tipus d'edificació, així com l'efectivitat i durada del domini andalusí sobre la zona de la vall d'Àger i el Montsec. La darrera qüestió gira entorn de la cronologia de les restes més antigues del recinte fortificat del turó d'Àger.

La identificació del topònim *Ayira* amb Àger la féu primer Pita el 1972, i molts altres autors a posteriori ho han repetit sense replantejar-s'ho. Giralt (1991: 68-69) identificà ja fa temps les diferents maneres com sembla anomenar-se una mateixa fortificació de la Marca Superior: *Agira*, *Ayras* (al-Rāzī) i *Ayira* (al-'Udrī). No obstant això, des de 1967, de la Granja, en traduir la crònica d'al-'Udrī, on es parla de les lluites de Muḥammad ibn Lubb i Amrūs ibn Muḥammad d'Osca, explica com, en el 922, Muhammad ibn Lubb fortificà diverses fortaleses de la frontera, entre elles *Ayira*, i que el 932 Amrūs va sortir de Lleida per anar contra ibn Lubb, que es trobava a la fortalesa d'*Ayira*, identificada per l'autor amb Osca (1967: 447-546), cosa que sembla descartar que *Ayira* fos Àger. Més tard, P. Balaña (1997: 59) identificava *Ajira* amb

Figura 3. La Torreta. Isona. Foto: Cristina Masvidal.

Àger i el classificava com un castell, diferenciant-lo d'altres tipus de fortificacions de menor entitat com les torres, les postes i les talaies escampades pel territori del districte lleidatà. Poc abans (Puigvert 1995) es publicà un article en què es féu un estudi que assegurava que l'origen del topònim Àger derivava d'un de berber, argumentant així la fundació d'una ciutat per part de les tropes berbers. Ha estat Dolors Bramon qui en els darrers anys (2002: 267) ha argumentat en contra d'aquesta identificació, des d'un punt de vista purament etimològic, fixant la hipòtesi que *Ayira* s'identifica millor amb Algerri. Una hipòtesi que avui en dia sembla estar acceptada, tot i que no de manera unànime. Així, doncs, potser caldria tornar a plantejar-se l'origen etimològic llatí d'Àger, tal com defensen Coromines (1994: 16) i Alcover Moll (1983: 282), malgrat que l'un el fa procedir d'*aggere*, utilitzat especialment en referència al terraplenament per a fortificar, i els altres el fan derivar d'*ager* directament.

Tot plegat mostra com el debat és viu, i il·lustra les enormes dificultats del registre toponímic en l'àmbit de la recerca històrica (Corsà 2012: 34-35).

Malgrat que s'ha posat en dubte la identificació del nucli agerenc amb el topònim àrab suara esmentat, hi ha molts arguments, esgrimits pels historiadors, per defensar avui dia una zona de frontera situada a la vall d'Àger-Montsec. La discussió s'ha centrat sobretot en l'efectivitat i la durada del domini musulmà. Alguns autors defensen que a partir del segle ix la frontera tindria el seu límit septentrional a la vall d'Àger-Montsec, i ho seria fins a mitjan segle xi en què el comtat d'Urgell entrà a dominar aquestes terres (figura 4). Codera ja ho defensà a la primeria del segle xx (1906: 289-311) així com Rovira i Virgili (1976: 332-334), que advocaren per una franja no dominada de manera permanent pels àrabs des d'Alquézar (Sobrarb) fins a Àger, passant per Roda d'Isàvena (Ribagorça), una hipòtesi defensada també per Sénac (1989: 23), el qual assegura que la muralla del Montsec no va ser superada pels àrabs (1992: 75-84).

La vall d'Àger i més concretament el seu límit nord, el Montsec, és un límit natural encara avui dia, una muntanya de 1.676 m d'alçada, més amunt de la qual no hi ha restes de cap fortalesa andalusina coneguda

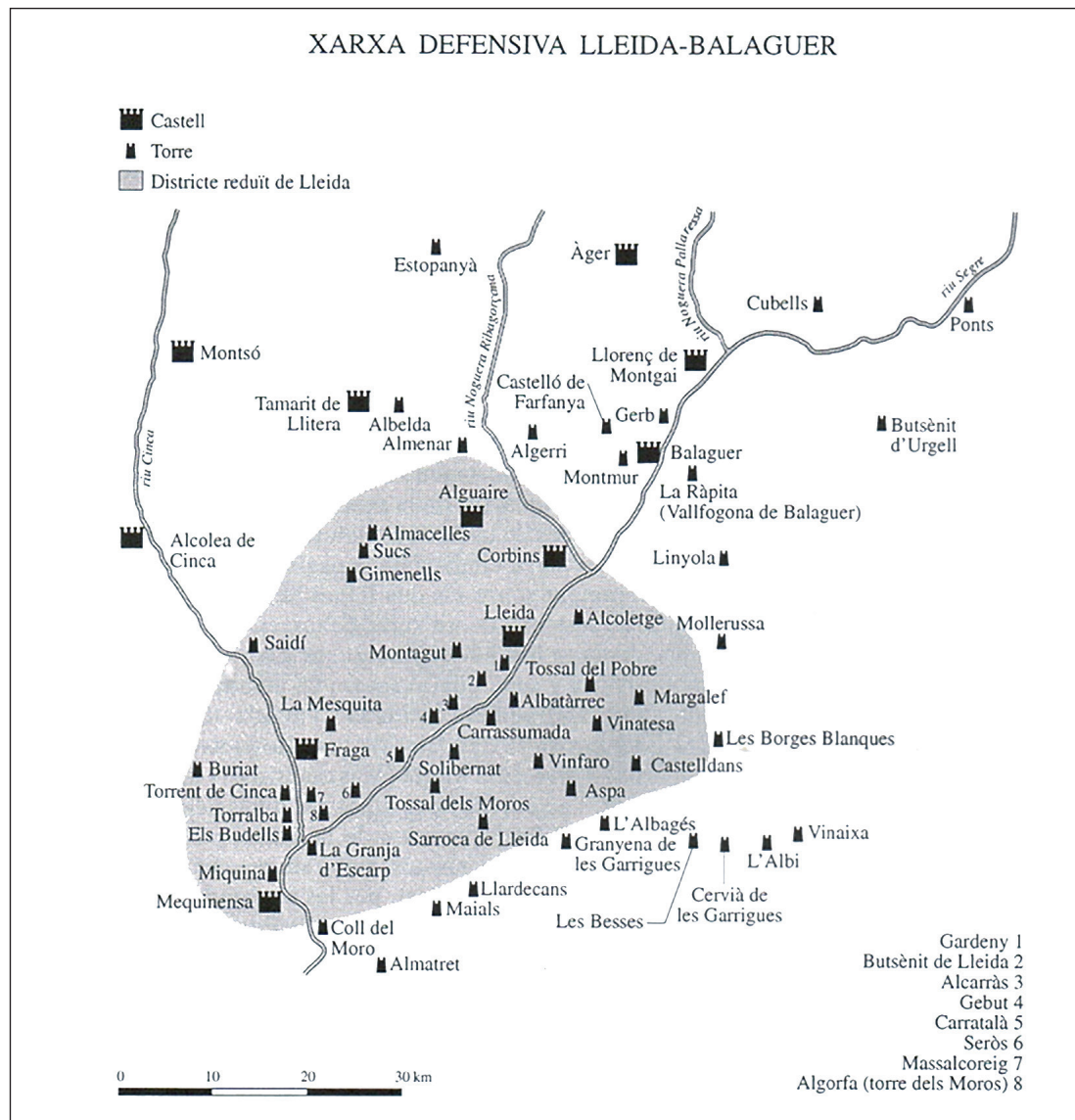

Figura 4. Frontera o Marca Superior. Xarxa defensiva de Lleida-Balaguer proposada per Balaña (1997: 71).

fins ara, malgrat que s'argumenta l'existència d'alguns topònims d'origen àrab com Alsamora. Aquest límit cultural i natural es materialitzaria, un cop acabada l'onada expansiva inicial, fins a convertir-se en una frontera militar, defensada per *husun* i torres encarrats al Montsec, que seria el límit septentrional del districte musulmà de Lleida, una línia de defensa amb uns contorns mal definits pel que fa al costat contrari (Sénac 1998), on hi perviurién comunitats mossàrabs (Àger, Aguilaniu, Jesseu) (Benet 1994: 29) més o menys aïllades.

No tots els investigadors, però, estan d'acord en la situació exacta d'aquest límit fronterer. Abadal (1968: 244-246) va iniciar la discussió sobre l'efectivitat del domini musulmà a la vall d'Àger i al Montsec i poc després Petit (1970) situava el límit de la Marca Superior a la zona d'Avellanès i Os de Balaguer, entenent que la frontera, que ja existiria en temps de l'Emirat, es modificaria durant el Califat i en època dels Banu Hud. És a dir, que la vall d'Àger seria una terra de ningú, però habitada per una comunitat de mossàrabs (Benet 1983: 3-7; 1994: 29-30) que no seria "ocupada" plenament fins als darrers moments del domini àrab, en un avanç força incomprensible de la línia fronterera que tendiria al contrari.

Creiem que hi ha més arguments per afirmar que la línia de frontera islàmica se situaria a la vall d'Àger-Montsec, tal com la majoria d'investigadors accepten avui dia, i, en aquest sentit, seria del tot coherent que aquesta línia fronterera, indefinida d'altra banda pel cantó comtal, s'hagués volgut defensar amb la construcció d'una xarxa de castells i torres que dominarien la vall i la serra de Montclús, un fet ben constatat a Aragó, per exemple (Sénac 1998). La fortificació principal d'aquesta línia de defensa, tal com després també ho serà a partir del 1034/1048, podria haver-la constituït un *hisn* establert al capdamunt del turó d'Àger, un lloc perfectament estratègic per al control del territori, des d'on es domina bé la zona circumdant.

És per aquest motiu d'estratègia en el control del territori que després de la conquesta les restes de la fortificació antiga no s'enderrocaren sinó que les reaprofitaren i recreixeren els constructors romànics, i les grans pedres de l'antiga fortificació es reaprofitaren aquí i allà. Aquest fet està ben constatat en altres indrets del districte lleidatà andalusí; no tan sols en els *husun* (Carratalà, Gebut, Vinfaro, Castellldans, la Ràbida de Balaguer...), sinó també en cases (antic barri de la Magdalena de Lleida) i fortificacions menors (castells de l'Escarpor, d'Almenar o d'Alguaire...).

El primer investigador que proposà un possible origen islàmic per a les restes d'aquesta fortificació d'Àger fou Ph. Araguas (1981). Més endavant, la nova historiografia i el gran ressorgiment de l'arqueologia islàmica ho han pràcticament consagrat (Sénac 1998; Giralte 1994). Malgrat això, no existeix un estat de la qüestió sobre aquesta fortificació en concret, sinó que s'ha anat integrant dins de treballs més amplis.

Segons Sénac els *husun* s'originarien cap al 889 i 955, dates aproximades segons al-Rāzī. Ho corrobora gràcies a les cròniques d'al-'Udrī que parlen d'Àger, Balaguer i Montsó (entenent que *Ayira* és Àger) i gràcies a dues fortificacions no citades per al-Rāzī:

Calassanç i Montmagastre. Aquests indrets serien fortament fortificats per tal de protegir els burgs més meridionals. Semblaria que aquest conjunt de fortificacions militars no seria fruit d'una mateixa fase constructiva, per bé que serien propers en el temps, entre el darrer quart del segle IX i la primera meitat del segle X, quan es completaria la xarxa de castells (Manzano 1991; Sénac 2007: 153; Corsà 2012: 33).

Aquest *hisn*, d'altra banda, seria el conquerit, primerament, pel comte Ermengol II (1034), amb l'important suport d'Arnau Mir de Tost, i posteriorment per Arnau Mir de Tost exclusivament, com sembla desprendre's de les paraules del mateix senyor d'Àger:

(...) Jo, Arnau Mir i la meua muller Arsenda, reconeixent els grans beneficis de la divina misericòrdia, atorguem aquesta escriptura de donació amb vistes a la recompensa eterna. Així per a record de tots, tant els presents com els que vindran, fem constar que la divina pietat va tenir misericòrdia de nosaltres i ens donà la victòria sobre gent pagana i vencent molt perills, tribulacions i persecucions volgué que nosaltres obtinguéssim i posseïssim propietats, castells i fortaleses en terra dels sarraïns i entre ells, el castell d'Àger és insigne i preclar, el qual enmig d'una nemorosa vall —coberta de boscos— (...) 4 abril 1068. *Donació definitiva d'Arnau Mir a la col·legiata de Sant Pere* (Fité i González 2010: 240-243).

La principal dificultat en la recerca rau a situar cronològicament la construcció del castell andalusí, és a dir, la fortificació de la línia fronterera fent efectiu el domini musulmà. L'única dada segura, en base al que hem dit, és que existia en l'època de la conquesta per part de l'esmentat comte d'Urgell, és a dir en la dècada dels trenta del segle XI.

Les minses dades arqueològiques de què disposem fins ara no ajuden gaire a aclarir la qüestió de la cronologia del *hisn* i en tot cas ens situen, tant aquest com un possible hàbitat a redós seu, al vessant sud del turó del castell, en un marc força indefinit dels segles X-XI. Segons les memòries arqueològiques disponibles (Maragall i Vila 2005) es documentaren restes arqueològiques pertanyents a època andalusina a:

- Palau vescomtal / zona nord del recinte: a sobre d'un estrat ibèric, sobre un segon moment d'època andalusina o cristià molt recent, documentat per ceràmica reduïda a torn lent.
- Cala 1: a la zona sud del recinte i a ponent de l'accés actual. Es detecta un segon horitzó d'època andalusina (segles X-XI), amb una sitja i materials ceràmics (comuna, vidriat melat).
- Sector meridional del recinte: es trobà un mur a peu del campanar sud de l'església i materials ceràmics de tradició andalusina que podrien correspondre, això no obstant, a produccions posteriors a la conquesta que testimonien contactes comercials.
- A la zona de llevant de la rampa d'accés actual es localitzà un nivell d'ocupació de cronologia andalusina i algunes estructures senzilles relacionables.

De moment, doncs, en base a aquestes escasses aportacions de l'arqueologia, no podem fer recular l'ocupació andalusina del turó més enllà d'un moment indeterminat del segle X. També és discutible, tal com els autors de les memòries arqueològiques argumenten, que alguns dels materials que poden adscriure's a època andalusina estiguin presents al

turó d'Àger gràcies a contactes comercials entre les poblacions d'una i altra banda de la frontera, i no necessàriament deguda a la presència d'una població, ni que sigui militar, a Àger.

La qüestió dels mossàrabs, només esmentada de passada fins aquí, és prou interessant per dedicar-hi unes reflexions. Albert Benet detectà, gràcies a l'antroponímia existent en documents feudals, la presència a la vall d'Àger d'una població que utilitzava noms d'origen romà o germànic en el moment de la conquesta. Noms que la següent generació deixà d'utilitzar i que perviuen llavors només com a cognom. La tercera generació de la conquesta abandonà completament aquells noms/cognoms i s'integrà totalment en l'antroponímia comtal. L'existència de dos documents, un de la fi del segle ix i l'altre de mitjan segle x, on una població cristiana ven/compra peces de terra a la vall d'Àger, permeté a Benet reafirmar-se en l'existència d'aquesta comunitat (Benet 1983: 3-7; 1994: 29-30).

Presumiblement aquests mossàrabs són els descendents dels habitants que crearen les necròpolis de Santa Maria del Pla i de Santa Coloma, i també les utilitzaren durant els segles VIII-XI, juntament amb la basílica paleocristiana documentada en aquesta darrera. L'existència, doncs, d'una comunitat mossàrab ben assentada al pla de la vall que perviu fins al moment de la conquesta, permet argumentar que el domini andalusí fou fonamentalment de caràcter militar, amb una finalitat de control del territori i de

cobrament d'impostos. El símbol d'aquesta ocupació seria el *hisn* dalt del turó, on hi viuria un mínim nucli poblacional andalusí vinculat estretament a la fortificació.

L'últim aspecte, i el més controvertit, donades les premisses i arguments sobre el caràcter fronterer de la zona des del segle IX-X i el posterior domini dels Hud, seria el moment de la construcció d'aquest possible *hisn* defensiu al turó d'Àger. Creiem que la descripció de les seves característiques pot aportar alguna llum al respecte.

El parament de la fortificació del castell d'Àger

Per fer una primera aproximació al parament existent avui dia de la fortificació del castell d'Àger l'hem dividit en nou sectors (figura 5). De cadascun d'aquests sectors s'han pres mostres de les mesures dels carreus i s'han mesurat en cadascun d'ells els més voluminosos. Cal dir que l'alçada conservada del parament que aquí es constata és la que s'observa i que aflora per sobre del nivell del paviment del carrer que rodeja el recinte; s'ignora si en alguns trams el parament continua per sota, tot i que al sector nord s'evidencia l'assentament sobre fonament rocós en un tram important, denotant clarament que es tracta de la primera construcció sobre el turó en aquest tram. No s'han realitzat, en general, excavacions arqueolò-

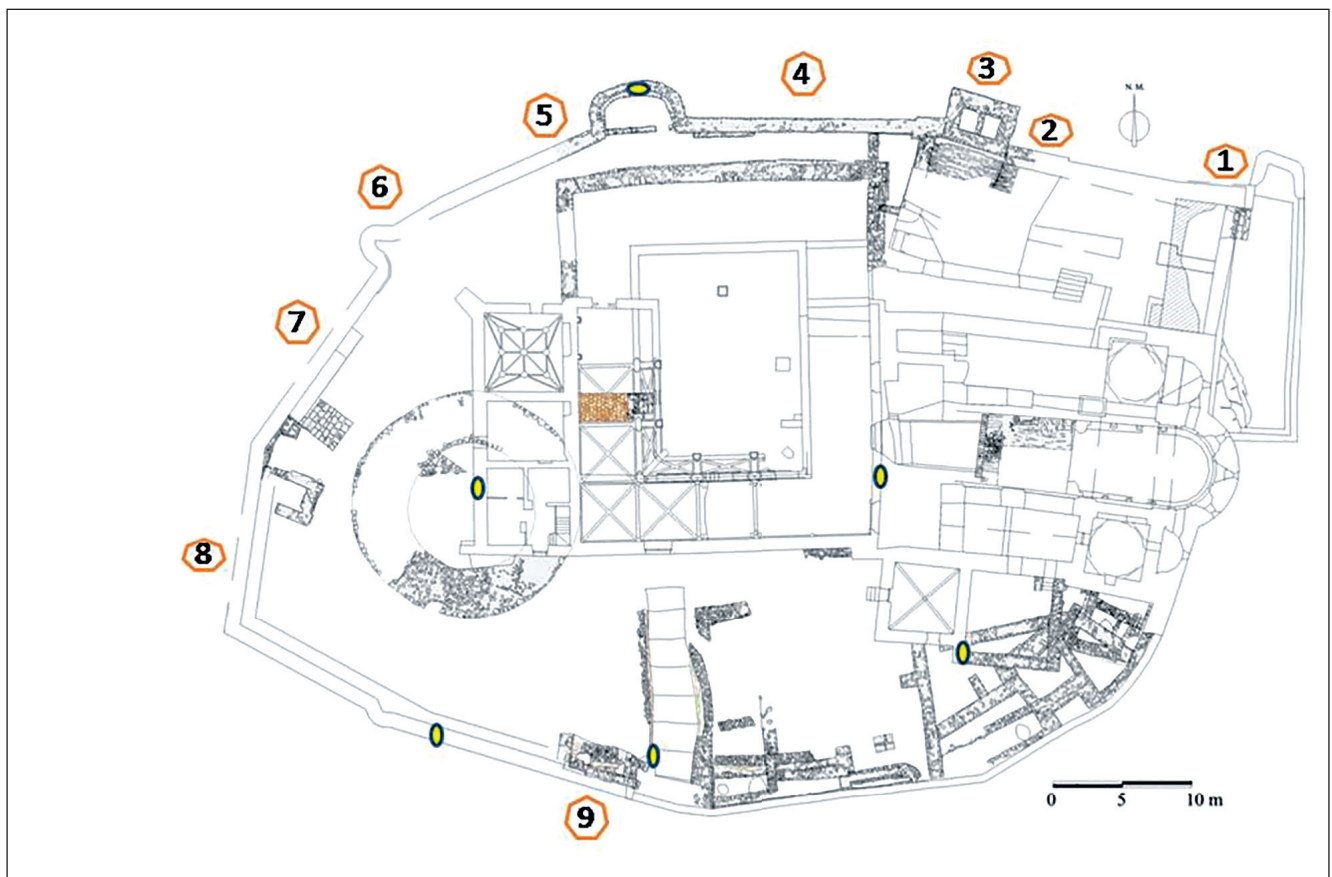

Figura 5. Plànol del recinte fortificat de Sant Pere d'Àger amb enumeració dels sectors. Planta del recinte proporcionada per Josep M. Vila. Publicada a Maragall i Vila 2005. Els cercles grocs indiquen indrets on s'han identificat carreus reutilitzats.

giques a l'exterior del recinte, i a l'interior se n'ha fet només en trams molt determinats que integrarem en aquesta descripció.

Sector 1

Sector més oriental de la façana nord (figura 6), s'hi documenta un tram de parament de sis fileres d'alçada amb carreus col·locats majoritàriament de través, amb mides mitjanes entorn dels 43 cm d'alçada i entre 32-50 cm d'amplada. Ara per ara no és possible afirmar que es trobin col·locats sobre la roca mare perquè malgrat que s'ha obert un fossat de ventilació al davant la vegetació impedeix l'observació neta.

Figura 6. Sector 1. Detall del sector nord del recinte fortificat.

Sector 2

Sector ubicat entre l'anterior i la torre (sector 3). Sobreviu un fragment de parament d'unes 7 fileres d'alçada, al costat d'un esvoranc de grans dimensions, reblert, realitzat al segle xx per evacuar la runa d'una actuació de restauració força discutible dirigida per l'arquitecte Alejandro Ferrant Vázquez i el seu aparellador J. Serrate Forga.

Els carreus també estan col·locats majoritàriament de través, amb mides mitjanes entorn dels 42-52 cm d'alçada, entre 33 d'amplada i 82 cm de llargada en un cas.

L'excavació del fossat de ventilació en el marc de les actuacions de restauració del conjunt de Sant Pere de 2013, ja citades, ha deixat al descobert, sota els carreus descrits, un parament de carreus de petites mesures, de forma arrodonida, l'objectiu del qual sembla ser omplir un espai natural que existeix a la roca mare en aquest sector. Es tracta d'un parament totalment diferent del que aquí descrivim (figura 7), fet amb pedres petites lligades amb morter. Al sector occidental el parament s'amaga per darrere de la roca mare i també s'hi assenta. En fotografies antigues aquest parament és apreciable, també.

Figura 7. Sector 2. Detall del parament de pedres petites, per sobre del qual s'assenten els carreus grans.

Sector 3

Torre: es tracta, sens dubte, del sector més ben conservat i de major envergadura. És l'única torre de planta rectangular conservada al recinte fortificat, de 5 x 3,8 m a l'exterior, i 2,8 x 1,5 m a l'interior, i 4,5 m d'alçada (Maragall i Vila 2005: 45). La torre està construïda sobre la roca mare que aflora en alguns sectors visiblement. L'excavació del fossat esmentat al voltant d'aquests tres sectors ha permès visualitzar sense entrebancs com la construcció tant de la torre com de pràcticament tot el llenç més occidental (sector 1-2) està recolzada sense cap fonamentació sobre la roca mare del turó i s'hi adapta (figura 8).

Pel que fa al seu interior, excavat per Arqueociència, es constata la documentació d'un paviment medieval

Figura 8. Sector 3. Torre.

per sota del qual es detecta un nivell format per blocs mitjans de pedra lligats amb morter de calç que semblen conformar el reble massís de la part inferior de la torre, cosa gens infreqüent en el món andalusí, en què les torres massisses són comunes. Un exemple ens l'ofereix la torre de Rueda de Jalón, de base massissa com la d'Àger, emperò amb una cambra buida en el pis superior, potser oberta a l'interior (bestorre) i dotada d'espitllera frontal (Cañero *et al.* 2006: 80).

Els carreus de la torre estan col·locats al llarg i de través. Les alçades mitjanes assoleixen 43 cm, amplades d'entre 30 i 48 cm i llargades importants entre els 85 i els 95 cm.

Sector 4

Se subdivideix en sector 4a i 4b (figura 9).

El subsector 4a: situat immediatament a ponent de la torre (sector 3), s'hi conserven unes 10 fileres de carreus col·locats al llarg i de través amb intervals més o menys regulars. Les mides dels carreus oscil·len entre els 33-40 cm d'alçada, els 40-49 cm d'amplada i els 60-72 cm de llargada.

Per sota de les fileres descrites, s'hi observa només una filera de carreus més petits, de diferent tipus, que sembla correspondre a una altra tipologia constructiva, i que podria tenir continuïtat en profunditat. L'existència de la via asfaltada que rodeja el conjunt monumental impossibilita una observació més detallada.

Figura 9. Sector 4 sencer. Llenç de muralla d'uns 20 m de llargada des de la torre rectangular fins a la primera torre semicircular, construïda al segle XIX.

El sector 4b, situat al final del segon llenç, a ponent de la torre (sector 3), està separat de l'anterior per una àrea destruïda al segle XIX, durant la Primera Guerra Carlina (1839) i reconstruïda posteriorment, però també en el marc de les carlinades. S'hi conserven 7 fileres de carreus col·locats al llarg i de través, a intervals més o menys regulars, amb unes mides de 43 cm d'alçada, per 40 cm d'amplada i 82 cm de llargada.

Sector 5

Aquest sector presenta només una filera de carreus similars als descrits anteriorment, tots col·locats de través, amb unes mides d'alçada de 21-27 cm per 33-46 cm d'amplada.

Sector 6

Juntament amb l'anterior, forma part d'un tram més dubtós i mal conservat, encara orientat al nord. Aparentment, els carreus, ordenats en 3 fileres, estan col·locats únicament de través i mesuren 35 cm d'alçada per 40 cm d'amplada. Aquest parament sembla desaparèixer per darrere de la torre rodona de factura moderna (probablement carlina), adossada al mur; molt possiblement s'uniria al sector següent.

Sector 7

Es tracta d'un dels sectors més ben conservats, situat al tram occidental del recinte fortificat. Conserva una alçada general de tres filades de carreus col·locats al llarg i de través, amb predomini d'aquest darrer. Els carreus, ben conservats aquí, tenen mides molt homogènies: 42-43 cm d'alçada per 32-38 cm d'amplada i 73 de llargada.

Les excavacions arqueològiques realitzades a la primeria de segle a l'interior del recinte fortificat, situen en aquest sector el primitiu accés al recinte, en època feudal i molt possiblement fins al segle XIV (el portal actual reaprofitava materials medievals i duu la data de 1829). Aquest accés es traslladà a l'actual ubicació, en el marc d'una reforma general del conjunt de Sant Pere (Maragall i Vila 2005: 95). S'hi pot observar la finalització dels carreus de fesomia andalusina de manera brusca i seca, potser coincidint amb l'antiga entrada al recinte (figura 10).

Sector 8

Pràcticament només conserva dos carreus, molt malmenats, col·locats directament sobre la roca mare, ja al vessant sud del recinte. El fet que estiguin assentats sobre la roca mare i que estiguin tallats amb el mateix tipus de roca que els anteriors, ens ha fet considerar interessant documentar-los. Amiden 28 cm d'alçada per 63 cm aproximadament.

Sector 9

Tram situat al vessant sud del recinte, al costat de l'actual accés. Presenta un parament ben assentat sobre la roca mare de carreus perfectament tallats del mateix tipus de roca que els descrits fins ara. Els carreus estan col·locats de través, en cinc fileres superposades, i amiden 29-43 cm d'alçada per 42-56 cm d'amplada. És l'únic sector on s'aprecia a simple vista la presència d'una capa d'argamassa o morter blanquinós entre els carreus (figura 11).

Precisament, per la presència d'aquests carreus a l'exterior del recinte, el 2002 s'hi féu una cala arqueològica per la part interior (Cala 1), amb l'objectiu d'obtenir dades cronològiques sobre la presència aparent de dues fases constructives, i per tal de fixar

Figura 10. Sector 7 del recinte fortificat. Els carreus continuen per darrere de la torre semicircular de l'esquerra.

Figura 11. Sector sud del recinte. No s'aprecia la totalitat dels carreus a causa de la vegetació i els cartells.

d'una manera clara el perímetre del recinte en època andalusina; també per determinar millor la importància de l'ocupació d'Àger en aquell moment. L'excavació va poder detectar nivells i estructures ibèriques in situ seguides d'un horitzó cronològic andalusí dels segles x-xi però sense poder confirmar que la muralla andalusina s'hagués estès fins aquest punt. Segons els autors semblaria més adient pensar en una reutilització dels blocs, sense descartar aquesta hipòtesi, emperò (Maragall i Vila 2005: 84-89). Tanmateix, tampoc no podem descartar l'existència d'una torre albarrana en aquest sector, de la qual en quedarien poques restes, a la manera que s'ha constatat, per exemple, a Siurana, de cronologia emiral (Adell i Menchon 2005: 75).

Altres restes

La presència de carreus que, per les seves mides i geologia, podrien correspondre a paraments desmuntats o destruïts com els descrits, és constant; observables en les reconstruccions del mateix recinte fortificat o en construccions feudals. Visualment són molt identificables perquè en general són força més voluminosos que la resta dels carreus que, des del segle xi fins al xix, s'hi van utilitzar. Aquest fet té importància perquè ens corrobora que l'antic parament fou malmenat en diversos moments històrics i els carreus reaprofitats per construir nous edificis de la població i les muralles urbanes i àdhuc foren reaprofitats, com hem assenyalat, en construccions del mateix recinte del castell (figura 5).

Característiques del parament

Pel que fa a la definició del tipus constructiu de parament, planteja dubtes seriosos. No és observable ara com ara, amb certesa, el tipus de morter o argamassa emprat per lligar els carreus. Sembla com si s'haguessin col·locat segons el sistema al llarg i de través, tal com sabem que eren construïts els paraments en època visigoda, *moregothico*. No obstant això, si, igual com en d'altres casos, els carreus es lligaven amb una fina capa d'argamassa de calç, aquesta no aflora en la superfície a causa del desgast, segurament, i per tant no ho podem assegurar. Només un estudi més acurat, amb una recerca més aprofundida, podria aportar llum sobre l'ús hipotètic de morter (que sembla que sí s'utilitzà per reblir la torre —sector 3—) o argamassa per lligar els carreus.

Pel que fa al tipus de talla del parament, malgrat que en alguns casos s'ha volgut dir que els carreus del recinte fortificat d'Àger eren lleugerament encoixinats nosaltres creiem que aquest efecte es deu al desgast de la pedra, que ho fa pels laterals, donant un aspecte lleugerament bombat. En canvi, quan la pedra està ben conservada, no hi apareixen rastres d'aquest tipus de carreu, sinó que les superfícies són gairebé totes planes (vegeu figures 6 i 10).

Procedència i aspectes geològics del parament de la fortificació

El turó d'Àger és una elevació modelada en una alternança de nivells de roca dura, els gresos, separats

per altres de tous, argilosos i margosos, que formen grans esglaons, on s'assenta el recinte fortificat i el poble, disposat d'una forma suaument inclinada per la banda del Montsec (Joan Rosell, comunicació personal). Una anàlisi a ull nu dels diversos afloraments de gresos i de les argiles margoses que podem trobar en diferents punts del turó apunten a una extracció in situ dels carreus emprats en les construccions o, si més no, d'una pedrera propera; evidentment ens referim als carreus del parament suposadament andalusí. Una pedra, d'altra banda, que es mostra reblerta de fòssils observables a simple vista, d'una qualitat mitjana, molt feble amb la humitat constant i molt dura en ambient sec, però apta i fàcil de treballar pel seu caràcter sovint sorrenc.

Com s'ha dit, recentment s'ha obert un fossat al voltant del parament nord (sectors 1 a 3) amb l'objectiu d'evitar la degradació d'aquesta pedra que, amb la humitat constant, es desfà. Aquest fet cal ser tingut en compte a l'hora de llegir les mesures dels carreus del sector, ja que esdevenen necessàriament aproximades.

A manera de resum d'aquest apartat la taula que segueix agrupa les principals dades:

Procedència de la pedra	Local
Tipus de pedra	Marga fòssilífera
Rang de llargada / mitjana	60-95 / 82 cm
Rang d'amplada i alçada / mitjana	21-56 / 43 cm
Tipus de construcció	Seca? Morter de calç?
Tipus de col·locació	Majoritàriament de través

Aquestes dades, com veurem, encaixen en les descripcions d'altres paraments clarament andalusins de la Marca Superior, i no en paraments romans de carreus, els quals sovint són molt més voluminosos que els àrabs. Pel que fa a la col·locació dels carreus per créixer el mur, la col·locació de través és la més habitual. Al contrari, la col·locació al llarg no ho resulta tant i les combinacions regulars de carreus al llarg i de través, en una mateixa filada, són poc habituals (Cabañero *et al.* 2006: 71 i ss.).

Extensió del recinte fortificat

Acceptant que aquests trams abans descrits corresponguin a les restes d'un recinte fortificat anterior al romànic, i, per tant, susceptible de formar part d'una construcció de tipologia andalusina dels segles x-xi, tenim com a dificultat principal el poder saber si la muralla d'època andalusina es va perllongar, per la banda sud, fins a tocar l'accés actual, on hi apareix un fragment de parament similar al del sector nord. Sembla més lògic pensar que el petit tram del vessant sud (vegeu figura 11) en què apareixen els blocs estigui més en relació amb una reutilització de materials que amb una fossilització de la muralla anterior. Com hem assenyalat, resulta un fet ben constatat la presència de carreus reaprofitats arreu del turó o en edificis o construccions de la mateixa població d'Àger (vegeu descripció sector 8). Tot i així, no pot descartar-se la possible existència d'una torre albarrana, a la manera

com s'han documentat en altres fortificacions andalusines, malgrat que en referència sempre a muralles de ciutats i grans alcassabes, la qual cosa ho fa bastant incert (Cabañero *et al.* 2006: 60).

De tota manera, la presència d'ocupació andalusina en aquest punt, constatada per les excavacions arqueològiques, permet plantejar les hipòtesis esmentades i no descartar la possible existència d'una muralla de tancament en aquest sector sud del turó, actualment completament desapareguda (Maragall i Vila 2005: 89) a causa de les edificacions medievals, modernes i contemporànies que han remogut i destruït els nivells estratigràfics i amb ells les possibles edificacions anteriors.

Finalment, pel que fa al gruix del parament del recinte, és impossible avui en dia saber-lo amb completa certesa, atès que en tots els casos on es conserva hi ha al damunt reconstruccions feudals, modernes i contemporànies. Reiterem la necessitat d'un estudi més aprofundit de la muralla, en la seva estructura i composició de materials, com del morter de calç documentat a la torre i en el tram sud.

El parament del recinte fortificat del castell d'Àger en el context de la Marca Superior

Tot seguit farem esment d'algunes de les fortificacions andalusines més ben conegudes de la Marca Superior per poder-les comparar amb el recinte d'Àger. Totes elles, molt probablement, són més importants que les d'Àger, per correspondre a recintes emmurallats de ciutats. Tot i així, a banda del Castell Formós i el Pla d'Almatà de Balaguer, del recinte de la Suda de Lleida, en el poc que és observable al sector nord, i de les muralles d'Osca, existeixen altres restes

escampades pel territori de la Marca Superior, a la Catalunya de ponent, on no s'ha pogut determinar, emperò, que varen formar part d'un *hisn*, malgrat que en alguns casos les fonts en fan referència. Un exemple el tenim a Avinyà, on hi ha restes d'una torre reaprofitada de grans carreus. Un altre a Os de Balaguer, on se cita en la documentació un *hisn*, en el moment de la conquesta (1116), qualificat com a castell "malignum" (Fité 1985: 210), sense que s'hagin pogut determinar restes. Un altre a Tartareu, on les excavacions efectuades al castell en els darrers anys no han permès documentar tampoc cap resta andalusina, almenys fins ara. A la Ràpita, també s'han detectat restes, en les parts més antigues d'una torre, amb un parament comparable al del Pla d'Almatà. En aquest cas es tractaria d'una torre construïda amb carreus enormes que formaria part del sistema defensiu de la frontera, com a primer cinturó de protecció de la *madina* de Balaguer, en construcció al segle x (Brufal 2008: 155-157).

Anem a veure els grans exemples, començant pel conjunt de les restes andalusines de Balaguer, formades pels jaciments arqueològics del Pla d'Almatà i el Castell Formós que constitueixen una referència de primer ordre, tant per la seva conservació com per la seva proximitat amb Àger. No seria aventurat pensar que la fortificació agerenga sorgí en el context del sistema defensiu del territori de la Marca en la zona de Balaguer.

El Pla d'Almatà (Balaguer, la Noguera)

L'assentament andalusí del Pla d'Almatà és probablement el més antic de la Marca Superior, amb una datació inicial del mateix segle VIII dC. S'estén en una superfície plana de 27 ha, en el lloc on s'establí l'antiga medina de Balaguer, defensada per

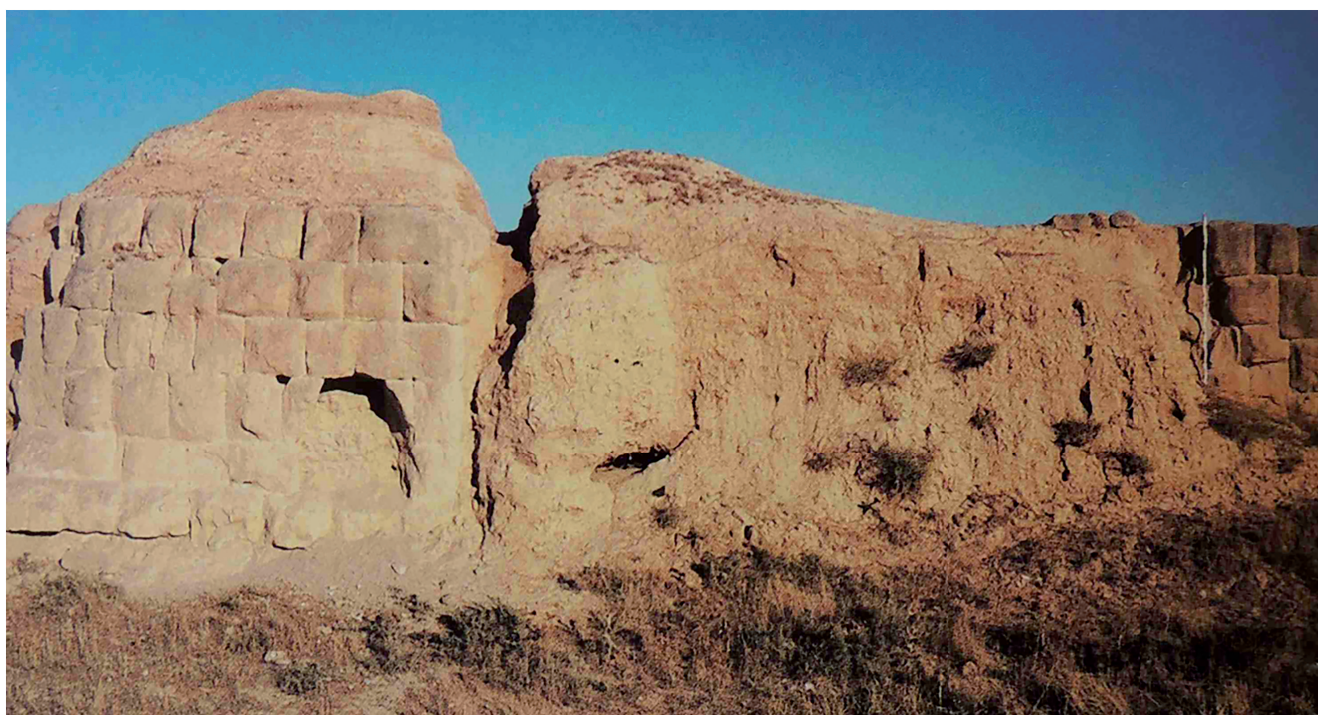

Figura 12. Muralla del Pla d'Almatà (Balaguer), barri principal de la ciutat nascut d'un campament militar (segles x-xi). Foto: J. Giralt (1994: 241).

una gran muralla conservada en uns 700 m (Monjo *et al.* 2008: 180).

La muralla correguda (figura 12) és alternada per torres de flanqueig de planta rectangular. Segons Giralt (1994: 240), hi ha 3 tipus de construcció andalusina diferents:

- Muralla de carreus encoixinats disposats de través, de 37 × 39/42 cm, combinada amb torres rectangulars de 3,50 m. Sector nord.
- Muralla de carreus encoixinats de 50 × 60 m i 100/115 cm de llargada, i torres de planta rectangular d'uns 4,80/5 m d'ample × 2,50 m. L'alçat i l'ànima de tàpia. És el tipus majoritari al Pla.
- Muralla i torres a base de carreus disposats al llarg i de través, reforçant l'estructura antiga, amb una tècnica idèntica a la del Castell Formós i, per tant, obres de reforma del segle x.

El Castell Formós o de Balaguer (Balaguer, la Noguera)

S'ha datat al segle ix, en època emiral, la muralla de la Suda, tot relacionant-la amb la construcció del castell cap a la fi de la novena centúria (897/898), en època de l'emir Abd Allah per Muḥammad ibn Lubb. Muhammad (Giralt 1986). Ewert (1979) fou el primer que publicà un estudi detallat de la fortificació, especialment de la seva banda nord (Escó, Giralt, Sénac 1988: 20 i ss.).

La muralla nord presenta tres filades a tall de sòcol realitzades amb carreus bossellats grollerament, tots

disposats del través. Per sobre, apareixen filades de carreus ben escairats disposats al llarg i de través, en alguns casos amb agrupacions de 2 o 3 de través (un aspecte típic del segle ix). Els carreus són lligats amb una argamassa molt fina de calç i guix (Giralt 1994: 229).

El parament de carreus homogenis de 40 × 60 cm, amb una clara tendència al quadrat, estan col·locats massivament del través en les primeres filades, a diferència de les filades superiors que apareixen de llarg i través, normalment amb alternança individual, però de vegades combinats en grups de dos o tres (Giralt 1994: 228).

La Suda ocupa tot l'esperó sud-est del Pla d'Almatà. El costat nord, el més feble defensivament, fou el més fortament construït, amb cinc torres, una forta represa i un fossat retallat a la terrassa (figura 13). A la resta de punts el pendent és pronunciat i s'hi construï una muralla més lleugera. La construcció, en el sector nord, és típicament islàmica, dels segles VIII-IX.

Les torres del Castell Formós, corresponents a l'antiga suda, tenen mides diferents segons la posició que ocupen: les cantoneres fan 5,50 × 5,50 m, que són les més ben conservades, i les altres són rectangulars de 5 × 3,60 m i 3,50 × 3,50 m. La distància entre torres oscil·la entre els 5,80 / 7 m. Les torres estan assentades sobre la represa que s'adapta al terreny i l'anivella, a més de servir d'element defensiu específic.

Figura 13. Suda de Balaguer, muralla del recinte, d'època emiral. Dins s'hi edificà el palau hudí al segle xi (Foto: F. Fité 2012).

La resta de la muralla conserva alguns trams precalifals on s'observa la col·locació de carreus de llarg i de través.

La torre núm. 8, a l'angle sud-oest del recinte, podria correspondre a una reforma del segle XI. Està construïda amb carreus ben escairats, disposats sobretot al llarg, amb mides més petites que les d'època califal: 30 × 70 cm els allargats; 33 × 30 els quadrats, lligats amb argamassa de guix. La torre és rectangular i fa 3,70 × 2,50 m.

A la cara oest, la torre núm. 7, de planta gairebé quadrada, mesura 3,50 × 3,70 m, amb carreus de llarg i de través.

Finalment, cal dir que el pany de muralla on se situa l'accés del recinte disposava de dues torres al·barranes, de les mateixes característiques que les de la muralla, avui dia desaparegudes.

La Suda de Lleida

En les excavacions realitzades al sector nord-est de la Roca Sobirana, a la plataforma superior, sota del clos septentrional del castell feudal de Lleida, es va localitzar un mur realitzat amb blocs de pedra sorrenca rectangulars col·locats al llarg i de través

amb tendència al *quadratum* romà, més o menys uniformes i força escairats, lligats amb morter de calç. Segons els autors de l'estudi, per la seva tipologia els blocs s'assemblen als tipus constructius de les muralles andalusines de la fi del segle IX-primeria del X a la Marca Superior. Els autors de les excavacions situen com a paral·lels més propers el basament de les torres i muralles d'Osca i Balaguer i a la mateixa ciutat de Lleida les escarpes de les torres i de la muralla localitzada sota del Bar Clavé i a l'antic Cine Catalunya, actual Zara (Lorient 1996). El fragment localitzat a la plataforma superior, es tractaria d'un tram de parament que hauria format part del pany de muralla que tancava la ciutat andalusina per la banda occidental. Aquest fragment conservat correspon a l'angle sud-oest de l'esmentada muralla (Gil *et al.* 2007: 51-52).

En el cas d'aquest mur s'ha pogut observar que la roca està retallada per assentar-lo, de manera que constitueix part del tram. El farciment intern (reble) està compost d'una argamassa molt dura de pedres i calç. L'amplada del mur és de 2,5 m i l'alçada aproximada de 2 m, en sis filades (Gil *et al.* 2007: 52).

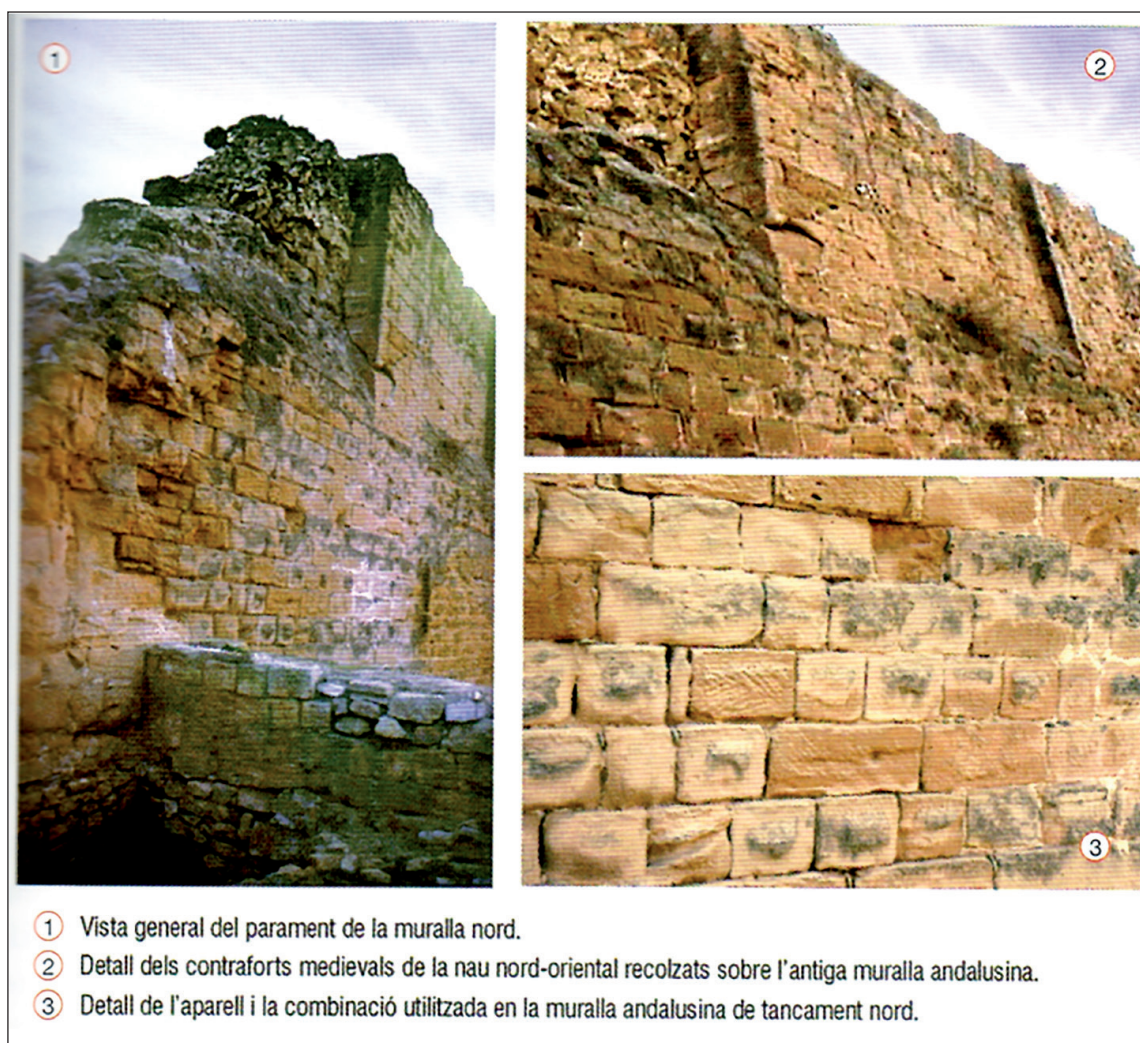

Figura 14. Tipus de parament utilitzat en el tancament nord de la Suda de Lleida (foto: Secció d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida, a Gil *et al.* 2007: 51, figura 14).

El mur (figura 14), juntament amb altres restes documentades, ha estat datat en la fase precalifal, i s'ha interpretat com un tancament que delimitava un recinte defensiu o residencial, anterior a mitjan segle x. Tot plegat sembla poder relacionar-se amb un document que parla de la construcció o reconstrucció del castell i les muralles de la ciutadella per part d'Ismail B. Musà, entre els anys 883-885 dC (Lévi-Provençal 1938: 202; citat a Gil *et al.* 2007: 56-57).

Recinte de muralla d'Osca

Osca és una ciutat d'origen antic, i existeixen alguns documents àrabs que testimonien l'existència, amb anterioritat al segle ix, d'un recinte fortificat romà, el primer que clourà el nucli urbà. Segons les cròniques d'al-Himyari es tractava d'un recinte doble, que resistí fins que en època emiral, en temps del governador Amrús, se'n construïren unes de noves, seguint les ordres de l'emir Muḥammad I (874-875 dC). Aquest segon recinte fou reconstruït el 902 dC.

Les excavacions dutes a terme a Osca a la fi de la dècada dels anys vuitanta del segle xx, tragueren a la llum un tram de més de 60 metres de l'antiga muralla islàmica (Escó i Sénac 1987a). La muralla andalusina d'Osca s'ha documentat en diversos punts de la ciutat però no s'ha conservat tot el perímetre. El recinte, a part del mur pròpiament, estava proveït d'escarpa i torres quadrades. Allà on es pot amidar, té un gruix aproximat d'1,40 m. La disposició majoritària dels carreus, que formen un mòdul quadrat de 40 × 40 cm a la part exterior, és de través. Els carreus estan tallats amb encoixinat rústic (figura 15). Des del punt de vista arqueològic, s'ha datat la seva construcció dins del segle ix (entre 874/875), coincidint amb les fonts documentals (Escó, Giralt, Sénac 1988: 27-28).

Figura 15. Detall del parament de la muralla d'Osca.
Fotografia: Cabañero *et al.* 2006: 46, figura 30.

Altres *husun* i torres de la Marca Superior

Alguns *husun* de la Marca Superior d'Osca són considerats com a sincrònics a les fortificacions d'Osca i Balaguer (segona meitat del segle ix), com el de la Iglesieta (Usón, Osca) o el d'Alberuela de Tubo (Osca), ambdós estudiats per Escó i Sénac (1987b; 1991) des del punt de vista estrictament arquitectònic;

estan construïts amb carreus col·locats generalment de través, de 40 × 40 cm, i tots ells estan acompanyats de documentació arqueològica de l'època, per la qual cosa podrien enquadrar-se dins la política de fortificacions dutes a terme per l'estat emiral, en la segona meitat del segle ix per defensar la frontera superior (Azuar 2005).

El parament constructiu de la muralla antiga d'Àger podria comparar-se també amb alguns dels paraments andalusins documentats en altres territoris de la Marca Superior com les restes de la torre de Mareca (Épila, Saragossa), dels segles x-xi, de paraments irregulars de pedra, o amb el del castell de Santa Cruz de Moncayo (Saragossa), on hi ha restes d'un mur de pedra amb aparell irregular de grans peces disposades en vertical (Cabañero *et al.* 2006: 70, figura 56 i 57).

Discussió

Actualment podem afirmar que existeix consens entre els historiadors sobre l'existència d'un castell andalusí al capdamunt del turó d'Àger, un *hisn*, tal com ja hem anat argumentant, que esdevindria el darrer guardià de la frontera nord amb el Pallars i l'Alt Urgell, i el darrer reducte àrab, així com un dels primers que fou conquerit pels comtes d'Urgell, dins la política d'expansió en aquesta zona de l'Alta Noguera, a partir dels anys trenta del segle xi, tal com ens evoca Arnau Mir de Tost en la més solemne dotació de l'abadia d'Àger, la més amunt esmentada del 1068.

La qüestió principal rau a saber si les restes de parament que es conserven en el recinte fortificat del castell d'Àger, descrites en els apartats anteriors, destruït i refet en diversos moments històrics, són o no coincidents amb el castell protagonista dels enfrontaments bèl·lics contra els cristians; és a dir, si es correspon amb les restes d'un *hisn*, el nom del qual es troba encara en l'anonimat, una vegada descartat el d'*Ayira*. Caldria, en un estudi més ambiciós, ampliar la visió de la zona de la frontera islàmica en aquest indret i veure de cercar punts de connexió amb altres fortaleses de la Marca Superior, com la d'Algerri, fruit d'estudis i excavacions en aquests últims anys, sota la direcció del doctor Jesús Brufal (2008: 170-172).

Per les dades que hem obtingut amb aquesta revisió i posada en comú és versemblant acceptar que ens trobem davant les restes del castell àrab conquerit per Arnau Mir de Tost, tot i la manca d'estudis més acurats i sobretot d'excavacions arqueològiques que aprofundeixin en els estrats més antics. Estem convençuts que encara es conserva informació en algun dels sectors del castell. El pes de la historiografia respecte a l'existència d'una fortificació, en aquest mateix lloc, en l'antiguitat tardana, ens ha de dur a ampliar la recerca per tal de veure de descobrir més vestigis d'època romana que se sumin als escassos aflorats fins ara i ens permetin pensar més clarament en l'existència d'una fortificació prèvia a la islàmica. El fet d'haver trobat alguns vestigis d'època romana ens esperona a pensar-ho i proposar-ho.

Partint de l'estudi preliminar realitzat i a manera de conclusions provisionals, voldríem insistir en algunes de

les característiques del castell: la primera, el tipus de construcció descrita que presenta una certa anarquia en l'ús de la tècnica del llarg i través, malgrat que podríem entreveure en alguns trams una alternança d'un al llarg i dos de través, amb predomini clar de la col·locació de través. Això, però, és un fet habitual en altres construccions clarament andalusines. Per exemple, al Castell Formós de Balaguer, on en els paraments del segle IX s'utilitza el llarg i través, i s'hi constata una característica similar: la conjunció de 2 o 3 carreus de través cada cert espai, de manera homogenia.

La segona es refereix al tipus de carreu i les seves mides que s'encabeixen perfectament en els mòduls utilitzats en altres recintes fortificats, abans esmentats, i en alguns trams, especialment en el del Sector 3/Torre, on els carreus són de mida gran, igual com en altres trams (Sector 7), tendint al quadrat, a la manera del Castell Formós i altres exemples.

En tercer lloc, els carreus, allà on és possible observar-ho, s'adapten a la roca mare, la qual cosa clarament indica que es tracta del primer parament d'envergadura construït al turó, amb l'excepció d'un petit tram registrat al sector sud que perfectament podria correspondre als estrats ibèrics tardans documentats per les excavacions arqueològiques. No podem dir res, però, de com s'adapten a la topografia del terreny atès que, en la majoria de casos, no es pot veure el parament per la part interior.

Per finalitzar, assenyalem que l'existència d'una torre rectangular de flanqueig ens apropa a una tipologia de torre utilitzada massivament a la Marca Superior en els recintes dels *husun*. Es tracta clarament d'una torre pensada per a la defensa activa, com ens apareixen en altres recintes, cas de l'aljaferia de Saragossa, on les torres són ultrasemicirculars o circulars, a excepció de la torre del Trobador, rectangular. Les mides de la torre de flanqueig d'Àger (5 × 3,50 m) són idèntiques pràcticament a les de les torres rectangulars del sector nord del Castell Formós (5 × 3,60 m). El que resulta estrany és que només se'n conservi una. És molt possible que darrere de les torres semicirculars de cronologia moderna hi subsisteixin restes de torres similars a la conservada. Una possibilitat que només pot aclarir-se amb excavacions arqueològiques en profunditat.

Si acceptem aquesta hipòtesi, la fortificació d'Àger tindria un pany de muralla d'uns 71 m de llargada pel cap baix i ocuparia pràcticament tota la cara nord del turó, amb, com a mínim, una torre massissa, conservada en gran part de la seva alçada, i un parament menys homogeni en mides i col·locació que els documentats a les ciutats d'Oscà, Lleida i Balaguer, potser perquè no es tracta d'un recinte de ciutat o d'una gran fortalesa, que conduiria a la realització d'una construcció menys acurada, en tenir com a objectiu prioritari la defensa de la frontera, i seria habitada fonamentalment per una guarnició militar. Les restes documentades al vessant sud del turó no tenen prou entitat per assegurar que el recinte tingué continuïtat fins a la zona actual de connexió amb el sector est, on s'ha documentat l'assentament de la muralla medieval per sota de l'actual. No obstant això, cal assenyalar que les excavacions arqueològiques han permès documentar en aquest lloc, amb

claredat, un assentament andalusí del segle X-XI, erigit precisament en el vessant menys exposat als atacs cristians procedents versemblantment del Montsec, per la banda nord.

Sobre la tipologia de la fortalesa d'Àger, hem anat esmentant durant tot el text que podria tractar-se versemblantment d'un *hisn*, malgrat que s'ha plantejat la possibilitat que es tractés d'un altre tipus d'edificació, atès el seu caràcter fronterer, com la d'un tipus de campament militar o *al-Askar* / *al-sakhra*, és a dir un petit reducte fortificat situat sobre una roca o penya, dels que se sap que foren utilitzats com a assentaments temporals d'una guarnició encarregada de vigilar un punt concret, com Sant Salvador de Camarasa i el castell d'en Txelis a Llorenç (Giralt 1994: 28). Clarament, aquests dos darrers exemples de construccions andalusines militars tindrien una entitat molt menor que les estructures conservades a Àger i, per tant, creiem que pot descartar-se que hagués pertangut a aquest tipus de fortificació menor.

Quant a la possible cronologia d'aquesta fortificació, a partir de la tipologia dels paraments abans descrita, seria adient adscriure-la a la mateixa època o poc després de la construcció del Castell Formós, és a dir, entre els darrers anys del segle IX i la primera del segle X. Això ens situaria en el moment en què el districte de Lleida es trobava immers en les lluites successives que els diferents clans van protagonitzar pel control del territori, i en aquest sentit seria pertinent plantejar l'edificació d'un castell fort per controlar el seu sector extrem. "Malgrat que el segle IX és un període de fortes tensions —sobretot internes—, i que la pressió cristiana es va fer sentir una mica cap al final de segle, durant aquest període es consolidà i reforçà la frontera": Lleida i Balaguer es dotarien de millors fortificacions, i a l'ensem potser també Àger (Giralt 1994: 26). No obstant això, sembla que la urbanització del districte de Lleida es basava en *husun* que protegien les poblacions rurals, allunyades de les ciutats. Una població rural hipotètica que no documentem a Àger, emperò. Com hem dit, durant els segles IX-XI està ben documentada una població mossàrab, potser tributària de l'islam, important si hem de jutjar per les necròpolis documentades. D'altra banda, les característiques del territori de l'alta Noguera i especialment la vall d'Àger, no sembla que proporcionessin un terreny idoni per situar-hi almúnies o altres tipus d'establiments rurals agrícoles que s'haurien de protegir per mitjà de *husun*. De tot plegat, deduïm que el caràcter de la fortalesa d'Àger fou eminentment militar i de frontera, sense que puguem, ara per ara, definir amb més precisió la seva cronologia.

Ja per finalitzar, creiem que la fortificació d'Àger es pot incloure dins del programa constructiu emiral, estès als territoris fronterers per Muḥammad I. En les obres conservades s'observen trets constructius similars. Són construccions amb carreus amb un mòdul normalitzat, cosa que indica la possible presència de picapedrers especialitzats al territori (Azuar 2005: 155). Aquest, però, seria un altre tema, el de la possible població andalusina que hagués viscut en aquest *hisn*, ara per ara, del tot desconegut.

Francesc Fité Llevot
Departament d'Història de l'Art i Història Social
Universitat de Lleida
Pl. Víctor Siurana, 1
25003 Lleida
francesc.fite@hahs.udl.cat

Cristina Masvidal
Fundació Privada Arnau Mir de Tost
Plaça de la Vila 1 - 25691 Àger
cris.masvidal@gmail.com

Rebut: 13-01-2015
Acceptat: 20-05-2015

Bibliografia

- ABADAL, R. D' (1968). *Dels visigots als catalans*. Vol. I. Edicions 62. Barcelona.
- ADELL, J. A. i MENCHON, J. J. (2004-2005). Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans, o les fortificacions de la Marca Superior d'Al-Àndalus. *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, vol. XVII: 65-84.
- ALCOVER, A. M., MOLL, F. de B. (1983). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Tom I. Editorial Moll. Palma de Mallorca.
- ARAGUAS, Ph. (1981). Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine feudal en Catalogne au milieu du xie. A: *Actes du Sciences Congrès National des Sociétés Savantes, Section de Philologie et Histoire jusqu'à 1610: Les Pays de la Méditerranée au Moyen Age. Etudes et Recherches*. Perpinyà: 71.
- AZUAR, R. (2005). Las técnicas constructivas en la formación de al-Andalus. *Arqueología de la Arquitectura*, 4: 149-160.
- BALAÑA, P. (1997). *L'Islam a Catalunya (segles IX-XII)*. Col·lecció Nissaga 12. Rafael Dalmau Editor. Barcelona.
- BENET, A. (1994). La comunitat mossàrab d'Àger. A: *Catalunya Romànica*. Vol. XVII. La Noguera. Enciclopèdia Catalana. Barcelona: 29-31.
- BRAMON, D. (2002). *De quan érem o no musulmans: textos del 713 al 1010*. Eumo editorial. Capellades.
- BRUFAL, J. (2008). Una perspectiva pràctica dels espais fronterers. A: *Arqueologia medieval. La transformació de la frontera medieval musulmana*, Lleida, Pagès editors (Àgira col·lecció, II): 153-176.
- CABAÑERO, B., CANTOS, A., GIMÉNEZ, H. (2006). Fortificaciones musulmanas de Aragón. A: *Fortificaciones del siglo IX al XX. Actas de las II Jornadas de Castellología Aragonesa*. Calatorao, 5, 6 y 7 de noviembre de 2004. Asociación para la recuperación de los castillos de Aragón. Saragossa: 17-92.
- CODERA, F. (1906). Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 48: 28 i ss.
- COROMINES, J. (1994). *Onomasticon Cataloniae*. Vol. 1. Curial. Barcelona.
- CORSA, J. (2012). *El poblament rural andalusí a les Aspres, nord del districte/taifa de Lleida (finals del segle X – principis del segle XII)*. Universitat de Lleida. Lleida.
- DE LA GRANJA, F. (1967). La Marca Superior en la obra de al-'Udri. *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII: 447-546.
- ESCO, C., SÉNAC, Ph. (1987a). La muralla islàmica de Huesca. *II Congreso de Arqueología Medieval Española II*: 589-601.
- ESCO, C., SÉNAC, Ph. (1987b). Un Hisn de la Marche Supérieure d'Al-Andalus: Piracés (Huesca). *Mélanges de la Casa Velazquez*, XXIII: 125-150.
- ESCO, C., SÉNAC, Ph. (1991). Le peuplement musulmán dans le district de Huesca (s. VIII-XII siècles). *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid: 51-65.
- ESCO, C., GIRALT, J., SÉNAC, Ph. (1988). *Arqueología Islàmica en la Marca Superior de Al-Andalus*. Diputación de Huesca.
- EWERT, CH., VÁZQUEZ, M. L., KIRCHER, G., DUDA, D. (1979). *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza*. Ministerio de Educación y Ciencia. Madrid.
- FITÉ, F. (1985). *Reculls d'història de la Vall d'Àger. Període antic i medieval*. Centre d'Estudis de la Vall d'Àger. Àger.
- FITÉ, F. i BERTRAN, P. (1986). El jaciment arqueològic de Santa Coloma d'Àger (provincia de Lleida). A: *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*. Vol. II. Diputación General de Aragón: 203-220.
- FITÉ, F. i GONZÁLEZ, E. (2010). *Arnau Mir de Tost, un senyor de frontera al segle XI*. UdL (El comtat d'Urgell, 9). Lleida.
- FITÉ, F. (1994). Castell d'Àger. *Catalunya Romànica*. Vol. XVII (La Noguera). Enciclopèdia Catalana. Barcelona: 107-109.

- FITÉ, F. (2011). Puig i Cadafalch i la primera intervenció a Sant Pere d'Àger (1922-1923). *Lambard. Estudis d'art medieval*. Vol. XXII: 135-161.
- FONT RIUS, J. M. (1950). Notas sobre la evolución jurídico-pública de una comunidad local en el Pirineo Catalán: Ager. Actas del Primer Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos. San Sebastián. Vol. VI (Saragossa, 1952): 67-85.
- GIL, I., LORIENTE, A., PAYÀ, X., RIBES, J. L. (2007). *El conjunt monumental de la Suda. El castell reial i les restes arqueològiques del seu entorn*. Ajuntament de Lleida i Empresa Municipal d'Urbanisme de Lleida SL.
- GIRALT, J. (1986). Fortificacions andalusines a la Marca Superior: el cas de Balaguer. *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida: 173-193.
- GIRALT, J. (1991). Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lérida. A: Ph. SÉNAC (éd.). *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*. Casa Velazquez – Universidad de Zaragoza. Madrid.
- GIRALT, J. (1994). *Catalunya Romànica*. Vol. XVII (La Noguera): 23-28. "Castell Formós (o de Balaguer)": 225-232. "Jaciment Arqueològic del Pla d'Almatà": 238-243.
- LORIENTE, A., PAYÀ, X., GARCÍA, J. E. (1996). Arqueologia urbana a Lleida: les intervencions al barri de Capont, la sèquia de Torres i el solar de l'antic Cinema Catalunya. *Tribuna d'Arqueologia*, 1994-1995: 143-160.
- MANZANO, E. (1991). *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*. Consejo Superior de Investigaciones científicas. Madrid.
- MARAGALL, M. i VILA, J. M. (2005). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la Col·legiata de Sant Pere d'Àger (Àger, Noguera)*. 7 d'octubre a 31 de desembre de 2002 / 17 de febrer a 16 de març de 2003. Manresa.
- MONJO, M., ALÒS, C. i SOLANES, E. (2008). El Pla d'Almatà (Balaguer, La Noguera): vint anys de recerca arqueològica. A: *Arqueologia medieval. La transformació de la frontera medieval musulmana* (Àgira col·lecció, II). Pagès editors. Lleida: 177-190.
- PAYÀ, X. i LORIENTE, A. (1998). Excavacions al Bar Clavé de Lleida: vuit segles d'ocupació medieval. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8: 197-201.
- PETIT, R. (1970). *Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes*. Universitat de Barcelona (tesina dactilografiada, dir. J. Vernet).
- PITA MERCÈ, R. (1954). Materiales de Arqueología de Lérida. V. *Ilerda*, XVIII.
- PITA MERCÈ, R. (1968). La muralla romana de Àger. *Archivo Español de Arqueología*, 115-116: 104-109.
- PITA MERCÈ, R. (1972). El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana. *Ilerda*, XXXIII: 213-214.
- PUIG I CADAFALECH, J. et alii (1909-1918). *L'arquitectura romànica a Catalunya*, I-III. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- PUIG I CADAFALECH, J. (1921-1926). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII: 106.
- PUIGVERT, X. (1995). Ager, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus. *Faventia*, 16/1: 73-85.
- RENYER, J. R. (2013). *Memòria control i seguiment arqueològic cobertes absis i rasa exterior de Sant Pere d'Àger (Noguera)*. Memòria arqueològica. Lleida.
- REYES, T. (2014). Les defenses tardanes d'Isona: la Torreta i la decadència de la ciutat. A: GARCÉS, I. i REYES, T. (coord.). *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona: 141-144.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1976). *Historia de Cataluña*. Vol. II. Ed. Gran Enciclopedia Vasca. Bilbao.
- SALES, J. i SALAZAR, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 27-44.
- SÉNAC, Ph. (1989). La frontera d'Al-Andalus a l'època dels Omeies. *L'Avenç*, 127: 22-29.
- SÉNAC, Ph. (1992). Les husuns du Tagr al-Aqsa: a la recherche d'une frontière septentrionale d'Al-Andalus a l'époque omeyyade. A: POISSON, J. M. (ed.). *Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. Castrum, 4, École Française de Rome-Casa de Velázquez. Roma-Madrid: 75-84.
- SÉNAC, Ph. (2007). Evolución del poblamiento musulmán al norte del Ebro (siglos VII-XI). A: Flocel Sabaté (dir.). *Arqueologia medieval. Reflexions des de la pràctica*. Pagès Editors. Lleida: 153.
- SERRATE FORGA, J. (1960). Memoria para la restauración de la Col·legiata de Sant Pere d'Àger. Memòria tècnica inèdita. Lleida.
- TRULLAS, O. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a l'església de Santa Maria del Pla, Mas Serret. Àger, La Noguera*. 14-18 febrer 2011. Arqueociència Serveis Culturals SL. Manresa.